

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО КАПІТАЛУ НА БУДІВЕЛЬНИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

Мамонов К. А., докт. екон. наук,

Пруненко Д. О., канд. екон. наук

Грицьков Є. В., здобувач

Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова

Неоднозначні тенденції щодо розвитку вітчизняних підприємств будівельної галузі, які характеризуються хвилеподібними тенденціями (зростання основних показників діяльності у 2000 – 2007 рр., накопичення кризових явищ – у 2008 – 2009 рр., стагнацією – у 2010 р. і до теперішнього часу). Про нестабільність функціонування підприємств будівельної галузі свідчать низький рівень конкурентоспроможності та їх адаптації на міжнародному будівельному ринку. Зокрема, у рейтингу 50 найбільших світових будівельних компаній відсутні українські підприємства, лідерами є: Hochtief (Германія), Vinci (Франція), Bechtel (США), Skanska (Швеція), CCC Ltd (Китай), Balfour Beatty (Великобританія) та ін.

У рейтингу стійкості будівельних підприємств України, розробленому РА «Експерт-Рейтинг», провідні місця займають підприємства, які функціонують у м. Києві та Київському регіоні: АТ Холдингова компанія «Київміськбуд», ФК «Житло-Інвест», ТОВ Фірма Т.М.М., НПАТ МЖК «Оболонь», ПАТ Фірма «Астарта-Центр» та ін. Крім того, серед 50-ти найбільш фінансово стійких будівельних підприємств більш ніж 70% представляють цей регіон, що свідчить про певні дисбаланси й диспропорції, що існують на ринку будівельної продукції, та значну концентрацію провідних підприємств у Київському регіоні.

На сучасному етапі економічних перетворень для вирішення представлених проблем, для забезпечення ефективності й результативності

діяльності будівельних підприємств використовується інструментарій, спрямований на розробку та впровадження стратегії формування і реалізації інтелектуального капіталу.

За останні десятиріччя значення інтелектуального капіталу значно зростає в діяльності підприємств. Так, в економіці підприємств розвинених країн світу інтелектуальний капітал складає від 60 до 85% вартості бізнесу [2]. Водночас, проведені дослідження в Україні свідчать про те, що на підприємствах використовується інтелектуальних активів (у тому числі незареєстрованих) на суму 210–250 млрд дол. [22]. Крім того, в останні роки інтелектуальний капітал виступає головним макроекономічним чинником, що обумовлює розвиток країни і її місце у новій економіці. Інтелектуальний капітал стає підґрунтям і локомотивом розвитку нової економіки, самозростання якого визначає перспективи функціонування як держави, так і суб'єктів господарювання [12].

Проблемні аспекти формування та використання інтелектуального капіталу на підприємствах розглядаються закордонними та вітчизняними науковцями: Д. Аакером [1], Н. Івлієвою [11], О. Кендюховим [12; 13; 14], С. Кравченко і О. Корневою [16], В. Макаровим [19], Т. Стюартом [30], А. Едвінссоном і М. Мелоуном [32] та ін. Розробці стратегії управління та її впровадженню на підприємствах присвячені роботи І. Ансоффа [3], П. Дойля [7], П. Друкера [8], Г. Мінцберга [21], М. Портера [26], Е. Райса та Дж. Траута [27] та ін.

Наукові праці вчених обґрунтовують фундаментальні засади розробки й упровадження стратегії на підприємстві, характеризують сутнісні характеристики та теоретико-методичні положення щодо формування й реалізації інтелектуального капіталу.

Проте залишаються невирішеними концептуальні питання розробки стратегії формування та використання інтелектуального капіталу на будівельних підприємствах. Крім того, на формування й реалізацію стратегії створення та використання інтелектуального капіталу впливають низький рівень наукового обґрунтування теоретико-методичних положень щодо визначення цього капіталу, враховуючи особливості функціонування будівельних підприємств і їх взаємодії з різними групами зацікавлених осіб (стейкхолдерів).

Значення й актуальність дослідження вказаних питань для вітчизняних підприємств будівельної галузі зумовили вибір теми й визначення мети дослідження.

Метою дослідження є систематизація теоретико-методичних положень і розробка авторського підходу до визначення інтелектуального капіталу будівельних підприємств.

У результаті узагальнення теоретико-методологічних підходів визначено неоднозначність та багатоаспектність категорії «інтелектуальний капітал». Доведено, що з переходом розвинених економічних систем до «економіки знань» (початок 60-х років) збільшуються роль, значення та сфери використання інтелектуального капіталу. Так, уперше поняття інтелектуального капіталу застосовано Дж. Гелбрейтом у 1969 р.

Формування методологічного підґрунтя щодо інтелектуального капіталу, його узагальнення та систематизацію, визначення його складових вперше здійснили Л. Едвінссон і М. Мелоун. Вони обґрунтовують інтелектуальний капітал через призму формування й використання знань, навичок, умінь людини, можливості сприйняття нею інформації, мислення та генерації ідей, що спрямовує зусилля на забезпечення результативності на основі формування й використання інтелектуального капіталу та його компонентів.

Л. Едвінссон і М. Мелоун зосереджують увагу на структурних аспектах формування інтелектуального капіталу, виділяючи в його складі людський і структурний капітал, які створені людськими знаннями і не піддаються оцінкам, традиційним для ресурсів сучасної корпорації [32]. Проте, у представленому дослідженні виділення в складі інтелектуального капіталу лише його людської й структурної детермінант призводить до «звуження» теоретико-методологічного базису, обмеження практичного використання та управління цієї категорії в сучасних економічних умовах. Поділяючи точку зору Л. Едвінссона і М. Мелоуна, Н. Іваїєва в структурі інтелектуального капіталу визначає наступні структурні елементи: людський, ринковий, структурний капітали. Обґрунтовуючи структуру інтелектуального капіталу, особливості його трансформацій, вона вказує на те, що важливим завданням при здійсненні управління цим капіталом є забезпечення швидких перетворень людського капіталу в структурний,

який вже належить підприємству [6]. Натомість як незрозумілим є відсутність у цьому процесі ринкового капіталу, який елемент інтелектуального капіталу впливає на ефективність і результативність його формування й використання.

С. Кравченко і О. Корнева вказують на складність поняття «інтелектуальний капітал» та його двоякий характер: з одного боку, інтелектуальний капітал є активом, що дозволяє отримати економічні вигоди, з іншого боку, цей капітал має витратну природу й повинен відображатись у пасиві як сума коштів, що інвестовані підприємством в інтелектуальну діяльність [16]. Автори дослідження вказують на складність інтелектуального капіталу, оскільки сума інвестицій зазвичай не відповідає створеній користі, внаслідок чого виникають невідповідності активів і пасивів, їх відображення у звітності.

Розширяючи структурні компоненти інтелектуального капіталу, Б. Леонт'єв визначає в його складі: законні права на результати творчої діяльності суб'єкта, природні й набуті інтелектуальні здібності й навички, бази знань, корисні відносини з іншими суб'єктами [17]. Крім того, Б. Леонт'єв характеризує інтелектуальний капітал як основу формування системи стійких інтелектуальних переваг підприємства на ринку. Таким чином визначається важлива особливість інтелектуального капіталу щодо забезпечення певних переваг на ринку.

Д. Даффі розглядає інтелектуальний капітал через призму сукупності знань, якими володіє підприємство в особі своїх працівників, а також у вигляді методологій, патентів, архітектур і взаємозв'язків [13]. Подібну точку зору поділяє Т. Стюард, який визначає інтелектуальний капітал як знання, що дозволяють трансформувати «сирі» матеріали в більш цінні з метою отримання певної фінансової вартості, що складається з людського, структурного й клієнтського капіталу [33]. У цьому контексті заслуговує на увагу точка зору В. Єфремова, який характеризує інтелектуальний капітал як знання, що має організація, та які визначені у зрозумілій та неоднозначній формі [9]. Отже, представлені автори зосереджують увагу на важливій характеристиці інтелектуального капіталу – формувати й використовувати знання на підприємстві, проте нівелюють значення інших ознак і характеристик, зокрема, функціональних, візуальних, цільових та ін.

На противагу представленим дослідникам, Д. Клейн і Л. Прусак фокусують увагу на функціональних характеристиках інтелектуального капіталу, який використовується для створення більш цінного майна [13]. Поділяючи подібну точку зору, деякі фахівці при використанні інтелектуального капіталу зосереджують увагу на досягненні відповідних результатів у вигляді одержання різного роду переваг над конкурентами [15].

Трансформуючи попередні підходи, О. Стрижак розглядає інтелектуальний капітал як сукупність здібностей та знань, що формують економічну цінність і використовуються у виробничій системі, яка спрямована на задоволення потреб суспільства, з метою створення інноваційного потенціалу та отримання доходу [29]. У цьому підході до визначення інтелектуального капіталу, окрім знань, виділяється така важлива функціонально-орієнтована характеристика, як здібності, що формують економічну цінність, які мають чітку цільову спрямованість – створення інноваційного потенціалу та отримання доходу. Водночас у запропонованому понятті важливе значення приділяється виробничій системі функціонування підприємств, знижуючи роль інших сфер господарювання, що звужує застосування інтелектуального капіталу.

О. Стрижак виокремлює наступні структурні елементи інтелектуального капіталу:

- ▶ знання, інформація, компетентність персоналу (якими фактори виробництва);
- ▶ об'єкти промислової власності, об'єкти авторського права, ноу-хау (як об'єкти права інтелектуальної власності);
- ▶ права на торгові знаки, права на об'єкти промислової власності, авторські права, гудвіл та ін. (як нематеріальні активи, які володіє підприємство) [29].

Подібні визначення інтелектуального капіталу, його структурних елементів обґрунтовуються в роботах Н. Маркової [20], В. Олейко [24], які трактують цю категорію як узагальнюючу, до якої включається комплекс характеристик і ознак, що мають чітку цільову орієнтованість – отримання додаткової вартості.

Досить суперечливою є точка зору Є. Брукінга, який характеризує інтелектуальний капітал як категорію, що визначає нематеріальні активи й

впливає на діяльність підприємств. Крім того, у складі інтелектуального капіталу він виокремлює наступні елементи:

- ▷ ринкові активи (репутація, товарна марка (марки обслуговування), корпоративний знак, «свої» люди, покупці, «прибічники – пропагандисти» компанії, повторні контракти, портфель замовлень, механізми розподілу товарів, ділове співробітництво, франшизні угоди, ліцензійні угоди, корпоративне ім'я, сприятливі контракти);
- ▷ інтелектуальна власність (патенти, авторські права, права на дизайн, виробничі секрети, ноу-хау, права на торгівельні марки і марки обслуговування);
- ▷ людський капітал (освіта працівників, професійна кваліфікація, пов'язані з роботою знання, професійні схильності, психометричні характеристики, пов'язані з роботою навички);
- ▷ інфраструктурні активи (філософія управління, корпоративна культура, управлінські процеси, інформаційні технології, мережеві системи зв'язку, стосунки з фінансовими установами) [4].

У цьому контексті слід зазначити, що ототожнювання інтелектуального капіталу з нематеріальними активами є помилковим, особливо для існуючих вітчизняних умов господарювання. Це пов'язано із протиріччями, які виникають у зв'язку з їх відображенням на підприємстві. Зокрема, відповідно до Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 8 «Нематеріальні активи» до нематеріальних активів належать:

- ▷ права користування природними ресурсами (право на використання надр, інших ресурсів природного середовища, геологічна та інша інформація про природне середовище та ін.);
- ▷ права користування майном (право використання земельних ділянок відповідно до земельного законодавства, право використання будівель, право на оренду приміщень та ін.);
- ▷ права на комерційні позначення (права на торгові марки (знаки для товарів і послуг), комерційні (фірмові) найменування тощо), крім тих, витрати на придбання яких визнаються роялті;
- ▷ права на об'єкти промислової власності (право на винаходи, корисні моделі, промислові зразки, сорти рослин, породи тварин, ком-

поновки інтегральних мікросхем, комерційні таємниці, зокрема ноу-хау, захист від недобросовісної конкуренції тощо), крім тих, витрати на придбання яких визнаються роялті;

- ▷ авторське право і суміжні з ним права (право на літературні, художні, музикальні твори, комп'ютерні програми, програми для електронно-обчислювальних машин, компіляції даних, використання фонограми, відеограми та ін.), крім тих, витрати на придбання яких визнаються роялті;
- ▷ інші нематеріальні активи (право на провадження діяльності, використання економічних та інших привілеїв тощо) [25].

Отже, порівнюючи результати компонентного аналізу, здійсненого Є. Брукінгом, і положеннями Стандарту бухгалтерського обліку 8 «Нематеріальні активи», виявлено диспропорції, пов'язані з тим, що важливі елементи інтелектуального капіталу «випадають» із його структури і не відображаються у фінансовій звітності вітчизняних підприємств. Зокрема, в активах суб'єктів господарвання не відображені деякі елементи ринкових та інфраструктурних активів. Проте, основна увага фокусується на визначенні та відображенні компонентів інтелектуальної власності і витрат, пов'язаних із формуванням людського капіталу. Це значно знижує рівень капіталізації вітчизняних підприємств, їх вартість, вносить певні дисбаланси й диспропорції щодо їх трансформації в розвинене ринкове середовище.

Трансформуючи представлений вище підхід, Л. Довгань та І. Малик характеризують інтелектуальний капітал як нематеріальні активи, що їх не вказано у фінансових документах підприємства, але вони можуть бути кодифіковані, оцінені та керовані компанією, в структурі якого виділяють людський і структурний капітал [6]. У цьому визначенні важливе значення має те, що автори концентрують увагу не тільки на наявних нематеріальних активах, але й тих, які не відображені у фінансовій звітності підприємств. Проте, в цілому підхід, пов'язаний з отожднюванням інтелектуального капіталу із нематеріальними активами є суперечливим, що призводить до звуження теоретико-методологічного підґрунтя категорії та можливості її використання в діяльності суб'єктів господарювання.

Деякі вчені фокусують увагу на виділенні в складі інтелектуального капіталу таких елементів: персоніфікованого, техніко-технологічного, інфраструктурного, клієнтського, марочного (рис. 1).

Отже, представлений склад інтелектуального капіталу дозволяє визначити широке коло ознак і характеристик, функцій цього капіталу для прийняття обґрунтованих управлінських рішень щодо його формування й використання.

Рис. 1.1. Склад інтелектуального капіталу [14]

У деяких наукових розробках представлена більш узагальнена структура інтелектуального капіталу, який складається із людського, споживчого та структурного капіталу [31]. У цьому контексті незрозумілим є включення до складу інтелектуального капіталу його споживчої детермінанти, елементи якої в більшій мірі відносяться до «фізичного» капіталу, що

вносить певні розбіжності при формуванні, використанні й управлінні інтелектуальним капіталом.

У контексті обґрунтування поняття «інтелектуальний капітал» визначення його структури заслуговує на увагу точка зору О. Кендюхова, який характеризує його як інтелектуальні ресурси підприємства, що здатні створювати нову вартість, представлені людським і машинним інтелектами, а також інтелектуальними продуктами, створеними ним самостійно або залученими ззовні як засоби створення нової вартості [13].

У цьому понятті розкривається важлива характеристика інтелектуального капіталу – це створення нової вартості, в якому комплексно об'єднуються функціональні й цільові характеристики представленої категорії. Важливе значення мають запропоновані О. Кендюховим напрями структурування інтелектуального капіталу за наступними ознаками:

- ▶ за значенням у виробничо-господарській діяльності: основний капітал і капітал, що забезпечує виробничо-господарський процес;
- ▶ за типами: персоніфікований, інфраструктурний, клієнтський, марочний капітали, формалізована інтелектуальна власність;
- ▶ за належністю: невідчужуваний і відчужуваний;
- ▶ за використанням у виробничо-комерційній діяльності: капітал, який перебуває у використанні, у розвитку, в резерві або на консервації.

У представленій структурі важливе значення має запропонований автором комплексний підхід, в якому інтелектуальний капітал характеризується за значенням і місцем у виробничо-господарській діяльності, його трансформаціями у процесі діяльності суб'єктів господарювання, що дозволяє приймати обґрунтовані управлінські рішення щодо його формування й використання.

Представниками, які при визначенні й структуруванні інтелектуального капіталу, реалізують комплексний підхід, по праву можна вважати О. Бутнік-Сіверського, В. Рач та С. Чугуєвця, Л. Запасної, А. Макарову, І. Іванюка. Так, О. Бутнік-Сіверський обґрунтовує інтелектуальний капітал з позиції формування й реалізації інтелектуального продукту, який має вартісну оцінку, об'єктований та ідентифікований, що утримується під-

приємством з метою отримання прибутку. Запропонована класифікація інтелектуального капіталу дозволяє виділити в інтелектуальному капіталі елементи, які згруповані за напрямками, представленими на рис. 2.

Рис. 1.2. Класифікація інтелектуального капіталу підприємства [5]

У представленій класифікації інтелектуального капіталу підприємства для його оцінки доцільно було б, окрім витратного та експертного методів, використовувати доходний метод, що забезпечило зростання ефективності й результативності дослідження формування й використання інтелектуального капіталу.

Запропоноване В. Рач і С. Чугуєвцем визначення інтелектуального капіталу, дозволяє охарактеризувати цю категорію як сукупність немате-

ріальних об'єктів, що знаходяться в розпорядженні організації та мають для неї цінність, використання яких приносить дохід за рахунок формування й реалізації конкуретних переваг протягом тривалого проміжку часу [28].

Л. Запасна обґрунтувала підходи до визначення інтелектуальний капітал:

- структурний підхід;
- цільовий підхід;
- порівняльний підхід;
- економічний підхід.

Групування теоретико-методологічних положень за представленими підходами – це намагання комплексного представлення категорії «інтелектуальний капітал». Крім того, вона виділяє у структурі інтелектуального капіталу наступні елементи: людський капітал (капітал знань, компетентність персоналу), інтелектуальні технології (технічні та інформаційні засоби, бази даних, програмне забезпечення), інтелектуальна власність (об'єкти промислової власності, авторські права, «ноу-хау»), активи інфорструктури (організаційна структура, система управління, комунікаційна система, система підготовки й перепідготовки кадрів), ринковий інтелектуальний капітал (комерційне найменування, торговельні марки, франшизи та ліцензійні угоди, канали збуту), репутація (задоволеність клієнтів, прихильність фірмової марці, виконання контрактних зобов'язань, відносини з покупцями, постачальниками).

У контексті комплексного підходу, А. Макаров розглядає інтелектуальний капітал як сукупність ресурсів підприємства, які мають нематеріальну природу, використаних для створення вартості, в тому числі юридичні, які не належать підприємству [18].

Заслуговує на увагу точка зору І. Іванюка, який в рамках комплексного підходу, визначає інтелектуальний капітал як системну категорію, яка визначає можливості людини, тобто якість робочої сили індивідууму, сукупність робітників підприємства, фірми, корпорації, держави, яке матеріалізується або проявляється у процесі праці, яку створюють товари, послуги, прибавочного продукту з метою їх відтворення на основі персоніфікова-

ного економічного інтересу кожного суб'єкту, їх сукупності [10]. Особливе значення має точка зору Г. Назарової, яка вказує на те, що інтелектуальний капітал, як сума знань працівників підприємства, яка забезпечує його конкурентоспроможність, займає важливе значення у процесі розробки стратегії розвитку компанії й певної стратегії управління персоналом, і складається із людського, структурного і клієнтського капіталів [23]. Тим самим вона підкреслює комплексний характер інтелектуального капіталу, який відіграє важливе значення в процесі розвитку підприємств.

Отже, внаслідок систематизації теоретико-методичних положень щодо визначення інтелектуального капіталу виділено підходи: компонентний – у рамках якого увага фокусується на структурних елементах представленого капіталу; функціональний – основною ознакою та характеристикою якого є напрями та особливості використання інтелектуального капіталу; цілеорієнтований – де важливого значення набуває мета використання капіталу на підприємстві; комплексний – у рамках якого узагальнюються ознаки і характеристики попередніх трьох підходів та увага фокусується на системності визначення.

Запропоновано авторський підхід до визначення інтелектуального капіталу будівельних підприємств, який розглядається як комплексна категорія, що включає сукупність характеристик, ознак, знань, умінь і навичок, які приймають матеріальну, нематеріальну, грошову форми та забезпечують створення інтелектуального продукту для отримання конкурентних переваг, задоволення інтересів зацікавлених осіб, які взаємодіють із будівельними підприємствами, і приносять економічні вигоди протягом тривалого періоду.

Література

1. Аакер Д. Создание сильных брендов / Д. А. Аакер ; пер. с англ. – М. : Издательский Дом Гребенникова, 2003. – 140 с.
2. Андрощук Г. Найпотужніші бренди світу: стан і тенденції / Г. Андрощук // Інтелектуальна власність. – 2008. – №12. – С. 19 – 31.
3. Ансофф И. Стратегическое управление / И. Ансофф ; пер. с англ. – М. : Экономика, 1999. – 519 с.
4. Брукинг Э. Интеллектуальный капитал / Э. Брукинг. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с.

5. Бутнік-Сіверський О. Інтелектуальний капітал : теоретичний аспект / О. Бутнік-Сіверський // Інтелектуальний капітал. – 2002. – № 1. – С. 16 – 27.
6. Довгань Л. Є. Ефективна модель корпоративного управління в умовах становлення економіки знань / Л. Є. Довгань, І. П. Малик // Проблеми науки. – 2006. – № 1. – С. 23 – 28.
7. Дойль П. Менеджмент: стратегія і тактика / П. Дойль; пер. с англ. – СПб. : Питер, 1999. – 559 с.
8. Друкер П. Ф. Практика менеджмента / П. Ф. Друкер; пер. с англ. – М. : Вільямс, 2001. – 397 с.
9. Ефремов В. С. Бизнес-системы постиндустриального мира / В. С. Ефремов // Менеджмент в России и за рубежом. – 1999. – №5. – С. 3 – 24.
10. Иванюк И. А. Воспроизводство интеллектуального капитала в современных маркетинг-системах: монографія / И. А. Иванюк. – Волгоград : Политехник, 2003. – 156 с.
11. Ивлиева Н. Н. Оценка стоимости интеллектуального капитала предприятия: монографія / Н. Н. Ивлиева. – М. : Маркет ДС, 2008. – 144 с.
12. Кендюхов О. В. Організаційно-економічний механізм управління інтелектуальним капіталом підприємства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.lib.ua-ru.net/diss/cont/349143.html
13. Кендюхов О. Гносеологія інтелектуального капіталу / О. Кендюхов // Економіка України. – 2003. – №4. – С. 28 – 33.
14. Кендюхов О. В. Ефективне управління інтелектуальним капіталом: монографія / О. В. Кендюхов. – Донецьк: ДонУЕН, 2008. – 363 с.
15. Комаров И. Интеллектуальный капитализм / И. Комаров // Персонал. – 2000. – № 5. – С. 54 – 63.
16. Кравченко С. І. Обліково-аналітичне забезпечення управління інтелектуальним капіталом / С. І. Кравченко, О. В. Корнєва [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/natural/.../68.pdf
17. Леонтьев В. Б. Цена интеллекта: Интеллектуальный капитал в российском бизнесе / В. Б. Леонтьев. – М. : ИЦ «Акционер», 2002. – 200 с.
18. Макаров А. М. Измерение интеллектуального капитала организации // Сб. Института экономики и управления Удмуртского госуниверситета, 2004 / А. М. Макаров [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://makarov.udm.ru/ic/>
19. Макаров В. Л. Экономика знаний: уроки для России [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vivivoco.rsl.ru/JOURNAL/VRAN/SESSION/VRANS.HTM>
20. Маркова Н. С. Теоретико-методичні аспекти формування й розвитку інтелектуального капіталу: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. екон. наук: спец. 08.06.01 «Економіка та управління підприємствами» / Н. С. Маркова. – Х., 2005. – 20 с.

21. Минцберг Г. Школы стратегий : Стратегическое сафари: экскурсия по дебрям стратегий менеджмента / Г. Минцберг, Б. Альстренд, Дж. Лемпел ; пер. с англ. – СПб. : Питер, 2000. – 334 с.
22. Найвідоміші бренди України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://postup.brama.com/usual.php?what=16115>
23. Назарова Г. В. Креативний підхід до управління персоналом у формуванні інтелектуального капіталу підприємства / Г. В. Назарова // Вісник Донбаської державної машинобудівної академії: Збірник наукових праць. – 2009. – №2(16). – С. 213 - 216.
24. Олейко В. М. Інтелектуальний капітал: методологічні аспекти / В. М. Олейко // Інтелектуальна власність. – 2003. - № 6. – С. 43 – 46.
25. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 8 «Нематеріальні активи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0750-99
26. Портер М. Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов / М. Портер. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2005. – 454 с.
27. Райс Э. Маркетинговые войны / Э. Райс, Дж. Траут ; пер. с англ. – СПб. : Питер, 2003. – 256 с.
28. Рыночная экономика: словарь / Э. А. Азроянц, А. А. Алякин, Л. М. Бодалов и др. – М. : Республика, 1995. – 495 с.
29. Стрижак О. О. Формування інтелектуального капіталу підприємства: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. екон. наук: спец. 08.06.01 «Економіка та управління підприємствами» / О. О. Стрижак. – Х. : 2004. – 20 с.
30. Стюарт Т. А. Интеллектуальный капитал. Новый источник богатства организаций / Т. А. Стюарт ; пер. с англ. – М. : Поколение, 2007. – 368 с.
31. Сухоруков А. И. Строительный рынок в мире и Украине / А. И. Сухоруков, А. А. Олейников, О. П. Морква [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.business.ua/analytics/11067/
32. Edvinsson L. Intellectual Capital. Realizing Your Company's True Value by Finding Its Hidden Brainpower / L. Edvinsson, M. Malone. – N. Y. : Harper Business, 1997. – 240 p.
33. Stewart T. A. Intellectual Capital: The New Wealth of Organizations / T. A. Stewart. – Doubleday: New York, 1997. – 278 p.